

KÂŞGARLI MAHMUD'UN KAYITLARINDA İDİL BOYU TÜRK LEHÇELERİ*

Akartürk KARAHAN*

Özet: *Dīvānū Luğāti't-Türk'te İdil havzasında Bulgar, Suvar ve Kıpçak Türkleri ve bunların dilleriyle ilgili az sayıda bilgi yer almaktadır. Bu bilgiler ilk bakışta çelişkili görünmekle birlikte, Kâşgarlı Mahmud'un bazı açıklamaları, bu verilerin modern Türk lehçelerindeki durumları ve bölgenin karma etnik yapısı dikkate alındığında tutarlı tespitler olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalede Kâşgarlı Mahmud'un İdil boyu Türk toplulukları ve dilleriyle ilgili verdiği bilgiler tarihsel-modern karşılaştırmalı yöntemle incelenecek ve bölgenin lehçe yapılanmasına ve lehçeler arası etkileşime dikkat çekilecektir.*

Anahtar Sözcükler: *Dīvānū Luğāti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud, İdil (Volga), ortak lehçe (lingua franca), dil etkileşimi.*

Turkish Dialects of the İdil Tribe in the Records of Kashgarlı Mahmud

Abstract: *Divanü Lugati't-Turk includes little information about Bulgarian, Suvar and Kipchak Turks and their languages. At first glance, this information seems contradictory, but some of Kashgari's explanations prove to be consistent when the mixed ethnical structure of the region is considered and these Turkish dialects are compared with modern Turkish dialects. Information provided by Kashgari is about Turkish societies who lived down İdil and their languages. In the article, these dialects are studied through historical-modern comparative method and the interaction between dialects and dialect formation of the region are also pointed out.*

Key Words: *Dīvānū Luğāti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud, İdil (Volga), common dialect (lingua franca), language interactions.*

0. Giriş

Dīvānū Luğāti't-Türk'te *ätül*, İslam kaynaklarında *ätül*, *İdil* ve türevlerinde geçen İdil (Volga) nehri 3.694 km uzunluğuyla Avrupa'nın en uzun nehridir. İdil vadisi, kollarıyla birlikte, batıda Sura nehrinden doğuda Ural dağlarına; Kazan şehrinin kuzeyinden Hazar denizine kadar olan kısmı içine almakta ve bugün bu bölge İdil-Ural sahası olarak bilinmektedir. Bugün, Tatarlar (Kazanlılar, Mişer ve Tıpter), Çuvaşlar, Başkurtlar vs. gibi Türk topluluklarının yaşadığı bu saha tarihte pek çok kavme ev sahipliği yapmış ya da pek çok kavmî hareketin ve mücadelenin geçiş

* Bu makale, Türk Dil Kurumunun 20-25 Ekim 2008 tarihli VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayında "Kaşgârlı Mahmud'un Kayıtlarındaki İdil Boyu Türk Toplulukları ve Dilleri Üzerine Bir Değerlendirme" başlığıyla sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

güzergahında bulunmuş önemli bir konumdadır (Spuler 1978: 280; Temir 1976: 1251).

İdil boyunda milattan önceki tarihlerde Ogurların (MÖ: 7- MS: 2) adına rastlamaktayız. Sonrasında Alan, Hun (MS: 1-4), Beş-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur, Şaragur, Akatir, Bulgar (III-IV.yüzyıldan itibaren), Sabir (V. yy.), Akhun, Eftalit, Avar (VI. yy. sonları), Hazar (Hazar Hanlığı VI-XI. yy), Çirmiş, Ar, Udmurt, Mordva, Votyak, Zıryan, Ves gibi Fin-Ogur kavimleri bu sahaya göç etmiş, buraları yurt edinmiştir. Bunların yanı sıra İdil Bulgarları, Peçenekler (860-1091), Kumanlar (XI. yy.), Uzlar (IX.-XI. yy) gibi pek çok Türk topluluğu da bu bölgenin ev sahipliğini yapmıştır. Son araştırmalarda İdil Bulgarlarına yakın alanlarda Macarların da bulunduğu tespit edilmiştir (Koçsoy 2002: 73-100; Taşağıl 2000: 472).

Hunlar ve Sabirler zamanında bölgenin yerli unsuru olan Fin-Ogur kavimleri Türkleşmeye başlamış; VIII. yüzyılın başlarında İdil Bulgarlarının gelmesiyle Türkleşme süreci tamamlanmıştır (Taşağıl 2000: 473). Kaynaklarda XI. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa–Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamı “Kıpçak Bozkırı” (İslâm kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak*, Rus yıllıklarında *Polovetskoe Pole*) adıyla anılmaya başlamış; İdil coğrafyası da Kıpçak Bozkırının içerisinde yer almıştır (Yücel 2002: 420; Arat 1955: 714; Golden 2002: 376-377).

Kâşgarlı Mahmud eserinde *ätıl* (İdil, Volga) nehrinin Kıpçak illerinden Bulgar denizine aktığını ve kollarının Rus topraklarına kadar uzandığını belirtmektedir (bk. DLT: 49). Kâşgarlı'nın bu izahından İdil nehrinin de içinde olduğu bölgenin XI. yüzyılda “Kıpçak İlleri” olarak bilindiğini yani diğer kaynaklarda geçen “Kıpçak Bozkırı” tanımlamasının Kâşgarlı tarafından da doğrulandığını görmekteyiz. İdil adı etrafında Kıpçak adı geçmekle birlikte, bu bölgede yaşayan diğer Türk boylarının adı ise DLT’de İdil nehriyle alakalı bir maddede geçmemektedir. Buna karşın Kâşgarlı'nın eserine eklediği Türk dünyası haritasında İdil vadisinde ve civarında Kıpçak, Bulgar, Suvar adları açıkça gösterilmiştir. Kâşgarlı'nın, Bulgar, Suvar, Kıpçak lehçeleri hakkında verdiği bilgiler, coğrafi yakınlık yanında dil özellikleri bakımından da ortak/yakın unsurlar taşımaktadır. Bu makalede Kâşgarlı Mahmud’un kayıtlarında geçen ve İdil boyu topluluklarından olan Bulgar, Suvar, Kıpçak lehçeleri ve bu lehçelerin lehçelerarası dil etkileşimlerine temas edilecektir.

1. İdil Boyu Türk Toplulukları ve Kâşgarlı Mahmud’un Bu Topluluklar Hakkındaki Kayıtları:

1.1. Bulgar, İdil (Volga) havzasında yaşayan Türk boyunun adıdır. Aynı zamanda Bulgar VII.-XV. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Türk devletinin ve bu devletin merkezi olan şehrin de adıdır (Kurat: 781). İdil Bulgarları, Otuz-Ogurların da dahil olduğu Bulgar grubunun bugünkü Kazan bölgesine geçmesiyle teşekkül etmiştir. Bulgarlar, İdil ile Kama nehirleri arasına geldiklerinde bölgenin yerli kavimlerini de itaatleri arasına alarak büyümüştür. İdil Bulgarlarının yerleştiği bu bölge, III. yüzyılda buraya gelen Hun ve V. yüzyılda Batı Sibirya’dan gelen

Sabir Türklerinin bakiyelerinin olduğu önemli bir coğrafyayı içine almaktaydı (Taşağıl 2000: 472). Sağlam bir teşkilat halinde kurulmuş olan İdil Bulgar Devleti, daha IX. yüzyılda Bulgar Hanı Almış zamanında müslümanlığı kabul etmiştir. Ünlü seyyah İbn Fadlan, Abbasi Halifesinin Bulgarlar arasına gönderdiği heyette yer almış ve seyahatini notlarında ayrıntılı bir biçimde vermiştir. İdil Bulgar Devleti devlet yapılanmasının da iyi kurulmuş olması nedeniyle Moğol istilasına kadar 5.5 asır yaşayabilmiştir. Bulgarlar iyi çiftçilikleri yanında hayvancılık, kürkçülük ve ticarete de başarı göstermişler, birçok şehir ve kasabalar kurmuşlardır. Devletin merkezi İdil kıyısındaki “Bulgar”şehri IX. ve XII. yüzyıllarda doğu Avrupanın en önemli ticaret merkezi olmuştur (Togan 1981: 58; Zimonyi: 17; Esin: 161-162).

Kâşgarlı, *Bulğâr*'dan “herkesçe tanınmış olan bir Türk şehri” diye bahseder (DLT: 229) ve Bulgarlara yakın olarak *Sahsîn* şehrini kaydeder. Ayrıca *Sahsîn*'in Suvarlara ait bir şehir olduğunu da belirtir (DLT: 220). Kıpçak illerinde akan İdil nehrinin Bulgar denizine döküldüğü eserinde kayıtlıdır (DLT: 49). Kâşgarlı, coğrafi olarak Suvar-Bulgar yakınlığını gerek ifadelerinde gerekse DLT'deki dünya haritasında göstermektedir.

1.2. Adları ve yaşadıkları coğrafya dikkate alınarak, kökenleri İdil civarına VI. yüzyılda gelen Sabirlerle ilişkilendirilen (bk. Golden 2006; Baştav: 54, 81) Suvarlarla ilgili Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Kâşgarlı, Suvar'ın Bulgarlara yakın bir şehir olduğunu ve diğer adının da *Sahsîn* olduğunu söylemektedir (DLT: 220). DLT'ye eklenmiş olan haritada Suvar, İdil nehrinin doğu tarafında gösterilmekte, kuzeyinde Bulgar, güneyinde ise Kıpçak yurdu yer almaktadır. IX. ve X. yüzyıl İslam kaynaklarında da İdil nehri ve Bulgar yakınında bir şehir ve bu şehre ad olan topluluk olarak söz edilmektedir. İbn Fadlan'da Suvar-Bulgar yakınlığı hakkında ilk elden tanıklıklar bulunmaktadır. 921-922'de Halife el-Muktedir tarafından İdil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlan, *Suwāz* (metinde *Suwān* olarak da okunabilir) adlı bir boydan bahseder (Golden 2006: 104). *Hudud'ül-Alem*'de Bulgar yakınında bir şehir olduğundan ve buranın halkının Bulgarlara benzediğinden bahsedilmektedir (Şeşen 2001: 71). İdrisi de Suvar'ın Bulgar yakınında ve Burtaslara ait bir şehir olduğunu bildirmekte ve bunların Hazarlara komşu bir millet olduklarını dile getirmektedir (Şeşen 2001: 120-121). Mu'cem el- büldân'da İdil vadisinde ve Burtas şehrinin yakınında Cuma meşcidleri olan bir şehir olduğu dile getirilmiştir (Şeşen 2001: 135). Mukaddesî ise Suvar'ı Bulgarla birlikte Hazar ülkesinin şehirleri içerisinde saymakta ve şehrin İdil nehri üzerinde olduğuna temas etmektedir (Şeşen 2001: 175-176, 271). Birunî El-âsar al Bakiye adlı eserinde Suvarlarla ilgili şunları kaydetmiştir: “*Bulgar ve Suvarlardan başka İslam memleketlerinden ayrı bir İslam cemaati tanımıyoruz, bunlar meskûn muntakanın nihayet bulduğu yerle yedinci iklim sonunda bulunurlar. Bu set hakkında hiçbir malumat vermezler. Hilafet ve halifeyi tanır fakat Arapça konuşmazlar, Türkçe ve Hazarcadan mürekkep bir dil kullanırlar*”. Birunî ayrıca *Kitabü't-tenbih*'deki iklim cetvelinde Bulgarların Suvar ve Bulgar adındaki iki şehrini göstermektedir (Birunî, El-âsar al-Bakiye, Leipzig 1878, s.41'den alarak Baştav 1941: 86, 88). Daha sonraki asırlarda ise Suvar adına rastlanmamaktadır.

Pachomov, bugünkü Çuvaş etnik adının etimolojisini Suvar ile ilişkilendirerek yaptıysa da, kabul görmüş bir etimoloji değildir (Baştav 1941: 93-96).

Suvar lehçesi ile ilgili Dīvānū Luġāti't-Türk'teki kayıtlar, Suvarların Türk olduğuna ve Türkçe konuştuklarına şüphe bırakmamaktadır. Ancak Ogur Türkçesine mi yoksa ve Genel Türkçeye mi ait olduğu tartışmalıdır. Golden, Sabir dili ile ilgili çok az şey bildiğini fakat yaptığı bazı incelemelerden Sabir dilinin (Suvar) Ogur Türkçesi değil de Genel Türkçe olarak görüldüğünü belirtmektedir (Golden 2006: 46).

1.3. Kıpçaklar, IX.-X. yüzyılda güneylerindeki Oğuz otlaklarına girmeye başlamışlar ve kendilerinden kaçan bazı Uz (Oğuz) ve Peçenek gruplarını takip ederek Rusya sahasında yerleşmişler ve Moğol istilasına kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları hükümleri altında tutmuşlardır (Çandarlıoğlu: 83). Kıpçakların bir kısmı Sır Derya bozkırındaki *Suġnak*'ta kalmış; bir kısmı ise Sibiryada kalmış ve Hun göçüyle birlikte batıya itilmiştir. Bu boy hareketlerinin sonucunda Kıpçakların belli başlı üç topluluğa ayrıldıkları tespit edilmiştir:

I. Güney Rusya bozkırlarına girerek İdil-Ural bölgesine yayılan Kıpçaklar,

II. Sır Derya Kıpçakları,

III. Sibiryaya Tatarlarının oluşmasında katkıları olan Sibiryaya Kıpçakları (Golden 2002: 374).

XI. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa-Batı Sibiryaya bozkır bölgelerinin tamamı İslâm kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak bozkırı) ve Rus yıllıklarında *Polovetskoe Pole* adlarıyla anılmaya başlanmıştır. Kıpçaklar da Peçenek ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha çok kavmi esaslara göre birleşmiş topluluklar halinde yaşamışlardır (Yücel 2002: 420; Arat 1955: 714; Golden 2002: 376-377; Zimonyı 2007: 18).

DLT'de Kıpçakların yurdu ile ilgili olarak *ätıl* nehrinin Kıpçak illerinde aktığı (DLT: 49) ve Talas yakınındaki *känçäk säñir* adlı şehrin Kıpçak sınırı olduğu belirtilir (DLT: 241). Ayrıca Kaşgar yakınındaki bir yer adının da *kıfçak* adında olduğu söylenmektedir (DLT: 239). Kıpçak illerinde *bulān* denilen iri yarı bir yaban hayvanının avlandığı not edilmekle birlikte (DLT: 208) bahsedilen Kıpçak ilinin neresi olduğu izah edilmemektedir. Eserdeki bu küçük ve dağınık bilgilerden Kıpçak coğrafyasının tam olarak nereleri içine aldığı belirlemek zor olsa da, Kâşgarlı'nın eserine eklediği haritada *mesken-i kıfçak* olarak;

I. İla nehrinin batısında Çu vadisinde Oğuzlarla birlikte,

II. İdil vadisinde olmak üzere iki yer gösterilmektedir. Bu haritadaki bilgilerden Kıpçakların o dönemde iki grup olduklarını ya da Kâşgarlı'nın Kıpçakların iki grubundan haberdar olduğunu anlıyoruz.

2. İdil Boyu Türk Topluluklarının Dilleriyle İlgili Kayıtlar:

Kâşgarlı, İdil boyundaki Türklerin dilleri hakkında diğer lehçelere nispeten az bilgi vermiştir. Kâşgarlı lehçeleri karşılaştırırken “*Lehçelerin en hafifi [sadesi] (Ar. aḥaffü) Oğuzların; en doğrusu (Ar. aṣaḥḥuha) da Tuhsi ve Yağma lehçeleri ve Uygur şehirlerine varıncaya dek, Ertiş vadisi, İla vadisi, Yamar vadisi, ätil/İdil vadisinde oturanların lehçesidir. En fasih [kibar] (Ar. yanzik) lehçe Hakani lehçesi ve onların yakınıdakilerin lehçesidir*” (DLT: 25) şeklinde belirtmiştir. Ayrıca Kâşgarlı “*Rum yakınındaki Peçeneklere kadar Suvar ve Bulgar lehçeleri hep bir türde sonları kırılmış bir Türkçedir*” (DLT: 25) şeklinde de bir açıklamada bulunmuştur. Net olmayan bu iki ifadeden Kâşgarlı'nın İdil vadisinde konuşulan Türkçe için şunları tespit ettiğini düşünebiliriz:

- İdil vadisindeki Türkçe [Oğuzlar gibi] en açık ve anlaşılır lehçeler sınıfında değildir.
- İdil vadisindeki Türkçe doğru lehçeler sınıfındadır ancak [Hakaniye Türkçesi ve çevresindekilerin lehçeleri gibi] en fasih lehçeler sınıfına girmemektedir.
- Kâşgarlı'nın deyiimiyle bu civardaki Bulgar ve Suvar lehçeleri “*hep bir türde sonları kırılmış bir Türkçe*”dir; ya da başka bir deyişle diğer Türk lehçelerinden farklı bir fonetik yapıdadır.

Kâşgarlı'nın kullandığı *en hafif lehçe [sade] (Ar. aḥaffü); en doğru lehçe (Ar. aṣaḥḥuha), en fasih [kibar] lehçe (Ar. yanzik) ve kırılmış Türkçe (Ar. maḥdūfatu'l-atraf)* gibi ifadeler elbette modern dilbilimsel yargılarla örtüşmeyen; dönemin yazı dili olan ve kendi kullandığı lehçe olan Hakaniye Türkçesi esas alınarak yapılmış değerlendirmelerdir. Ancak XI. yüzyıl dilbilgisi anlayışı göz önüne alındığında, Hakaniye Türkçesine dayalı olarak yapılan bu karşılaştırma bile, eski Türk lehçeleri konusunda çok önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan en önemlisi ise Peçenek lehçesine kadar Bulgar ve Suvar lehçelerinin, diğer Türk lehçelerinden farklı görülerek “*kırılmış bir Türkçe*” şeklinde ifade edilmesi ve belki de Ortak Türkçenin dışında Ogur grubunun kastedilmiş olmasıdır. Bulgarların diliyle ilgili bugünkü bilgiler, Bulgarcanın “*lir (Ogur) Türkçesi*” olduğunda şüphe bırakmamaktadır. İlk Türkçe (Pre-Turkic) döneminden sonra Ana Bulgarca (Proto-Ogur) ve Ana Türkçe (Proto-Oguz) şeklinde Türkçe iki kola ayrılmış, Bulgarca Proto-Ogur kolunu devam ettirmiştir. Bulgarların diline ait ilk verileri Tuna Bulgarlarına (VIII. yüzyıl) ait bazı eşyalar üzerindeki sözcüklerden ve Volga/İdil Bulgarlarından kalma mezar taşlarındaki (IX.-X. yüzyıl) Bulgarca ibarelerden elde ediyoruz. Kâşgarlı Mahmud'un “*kırılmış Türkçe*” ibaresi de bu verileri XI. yüzyılda destekleyen bir yorum olarak görülebilir.

2.1. İdil Boyu Türk Lehçelerindeki Seslik Etkileşimler:

Kâşgarlı'nın aktardığı XI. yüzyıl İdil boyu Türk topluluklarının ses özelliklerinden ortak ve en bariz olanının d>z değişimi olduğu söylenebilir. Kâşgarlı, Türkçede ya da kendi deyiimiyle Çiğil ve başka Türklerin dilinde ḍ olarak

söylenen sesin, Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde z olarak söylendiğini ifade etmektedir (DLT: 26). Bu nedenle Hakaniye yazı dilindeki “ayak” karşılığındaki *adaq*, Bulgar, Suvar, Yemek, **Kıpçak** lehçelerinde *azaq* olmakta; Karahanlı Türkçesinde “doymak (Ar. *şabi'a*)” karşılığındaki *toq*- fiili Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçelerinde *toz*- olarak söylenmektedir. Bu topluluklardaki d>z ses olayı, iki örnekle gösterilmiş, diğer sözcüklerde de bu değişimin olduğu söylenerek başka örnek verilmemiştir. Bunların dışında yalnızca Kıpçak lehçesiyle kaydedilmiş d>z çevirimine uğramış sözcükler de yine İdil boyundaki Kıpçaklara ait dil verileri olarak değerlendirilebilir: *kaşın* “hısım, kayın” < *kaşın (EDPT: 602a); *kuzgır*- “karın sağanak olarak yağması” < *kaş-gır- (EDPT: 683b); *özlä* “ögle” < *öylä* ~ *özlä* (< **öd+läg*) (EDPT: 55b); *yazguk* “kısrağın memelerinin ucu” < *yad-guk (EDPT: 888b). Çağdaş Türk lehçelerinde söz içi ve söz sonundaki /d/ ünsüzünün /z/ olarak gelişme gösterdiği lehçeler ise, *azaq grubu* olarak adlandırılan Hakasça, Orta Çulum, Mrass, Taştıp, Matur, Yukarı Tom ve Sarı Uygurcadır (Tekin 1990: 163).

Ancak Kâşgarlı'nın bu kaydı, mevcut tarihî bilgiler göz önüne alındığında bazı soruları ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

2.1.1. İlk olarak Kâşgarlı'nın kaydettiği Kıpçakçadaki d>z değişiminin yanlış bir bilgi olup olmadığıdır. Kâşgarlı DLT'de aynı sayfada, Yağma, Tohsı, **Kıpçak**, Yabaku, Tatar, Kay, Çumul ve Oğuzların hiçbir zaman Hakaniye Türkçesinde bulunan *q*'yi söyleyemediklerini ve bütün /d/ leri /y/ ye dönüştürdüklerini belirtmekte ve bu lehçelerde d>y değişimiyle ilgili örnekleri vermektedir. *adak>ayak*, *toq>toy*-, *toq>toy*, *kadın>kayın* vb (DLT: 26). Kâşgarlı'nın aynı sayfada Kıpçakça için d>y ve d>z şeklinde iki ayrı bilgi vermesi şaşırtıcıdır. Bu durumda başka yerde Kıpçakça olarak verdiği d>z değişimiyle ilgili kayıtlara nasıl bakacağız?

Dîvânü Lügâti't-Türk'te Kıpçak coğrafyasının tam olarak nereleri içine aldığı belirtilmemekle birlikte Kâşgarlı'nın haritasında Kıpçakların;

I. İla nehrinin batısında Çu vadisinde Oğuzlarla birlikte,

II. İdil vadisinde olmak üzere iki yerde gösterildiği ifade edilmişti. Bu haritadaki bilgilerden Kıpçakların iki grubunun Kâşgarlı tarafından ele alındığı görüşü dikkate alındığında ve DLT'de bahsedilen XI. yüzyıl Türk lehçeleri içerisinde Kıpçak lehçe malzemesine bakıldığında, Kıpçakların bu dönemde iki ayrı lehçe grubuna dahil oldukları düşünülebilir. Kâşgarlı Kıpçak lehçesini;

I. Türkçe söziçi d sesini y sesine çevirenler bahsinde ve

II. Türkçe söziçi d sesini z sesine çevirenler bahsinde

olmak üzere iki lehçe grubunda ele almaktadır. Kıpçak sözvarlığı malzemesi de bu iki ayrı lehçe grubunu işaret eden ögeler içermektedir. Bu nedenle XI. yüzyıl Kıpçakçasını, d>y değişiminin gözlemlendiği Kıpçak I ve d>z ses olayının gözlemlendiği Kıpçak II (İdil-Kıpçak) şeklinde irdeleyebiliriz. Kâşgarlı'daki Kıpçakça malzemeye

değinen Doerfer de, XI. yüzyıl Kıpçakçasının, Kuzeybatı Kıpçak lehçelerine ve Güneybatı lehçelerine ait ögeler taşıdığını belirtmiştir (TMEN II: 906). Bu durumda Kâşgarlı'nın Kıpçakça kaydını bir yanlışlık ya da çelişki olarak değil; bilakis aynı boy grubu içerisindeki iki ayrı lehçe olarak görmemiz gerekir.

2.1.2. İdil boyunda nakledilen bilgilerden diğer bir tartışma konusu ise Bulgarcadaki d>z değişiminin gözlenmesidir. Bulgarlara ait az sayıdaki dil malzemesinden Bulgarcanın Ogur grubunda olduğu bilinmektedir. Bu durumda d>z ses değişimi yerine Bulgarcada d>r değişiminden ya da d/r denkliğinden söz edilmesi beklenmektedir. Kâşgarlı'nın Bulgarca için verdiği bu ses olayı yanlış bir bilgi midir?

Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Bulgarlarla ilgili olarak Menges, Kâşgarlı'nın Bulgarlar arasında hiç bulunmadığı ve Divan'daki Bulgarca kayıtlara şüpheyle bakmak gerektiğini (Ceylan 1992: 111); Benzing Kâşgarlı'nın kayıtlarının tipik Çuvaş diline ait olduğunu (Benzing 1958: 429); Pritsak Kâşgarlı'nın Volga Bulgarlarının dilleriyle ilgili ilk elden bilgilere sahip olmadığını, Divan'daki kayıtların Bulgar ve Suvar'da yaşayan fakat Ogur tipi dil konuşmayan tüccarlara dayandığını ve bu ses olayının tipik temsilcisinin Bulgarlar değil Kıpçaklar olduğunu iddia etmişlerdir (Pritsak 1959: 113-116). Róna-Tas ise Pritsak'ın açıklamalarını ikna edici görmekle birlikte, Divan'daki Bulgarca kayıtlarla ilgili başka bir çelişkiyi daha dile getirmiştir. Róna-Tas, d>z değişimiyle Bulgar, Suvar ve Kıpçakçada kaydedilen *azak* "ayak" sözcüğün Eski Bulgarca olmadığını fakat bunun -z- sesinden dolayı değil; sözcük sonu -k'dan dolayı olduğunu ifade etmiştir. Kâşgarlı'nın zamanında Bulgarcada söz sonu -k sesi çoktan sıfırlanmıştır. Aynı durum *kanak* "kaymak" sözcüğü için de geçerlidir (RÓNATAŞ 1986b: 215-216). Ceylan da "İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi" adlı makalesinde, Kâşgarlı'nın d sesiyle ilgili kayıtlarını çelişkili olarak değerlendirerek, bu konuda Pritsak ve Benzing'in görüşlerine değinmiştir (Ceylan 1992: 111).

Kâşgarlı, eserini bütün Türk illerini dolaşarak gördüklerini duyduklarını yazdığını belirtmektedir. Divan'da Hakaniye yazı dili yanında yoğun olarak Karahanlı devleti sınırları içerisinde olan ve merkeze yakın boyların dil özellikleri verilmiş; daha uzaktaki Bulgar, Suvar ve çöl halkları adıyla anılan bazı toplulukların lehçeleriyle ilgili ise az sayıda kayıt düşülmüştür. Coğrafi olarak uzaklığı nedeniyle Kırız, Peçenek, vb. bazı Türk topluluklarının sadece adı zikredilmiş, lehçeleriyle ilgili hiç bilgi verilmemiştir. Kâşgarlı lehçelerle ilgili verileri derleme yoluyla elde etmiş ve coğrafyaları nedeniyle ulaşamadığı (mesela Kırız) Türk lehçelerinin dilleri ya da kültürleri ile ilgili tahmin de olsa bilgi vermemiştir. Bu durum Menges'in Kâşgarlı'nın Bulgarlar arasında hiç bulunmadığı yönündeki görüşüyle çelişmekte ve Divan'daki verilerin güvenilirliğini artırmaktadır. Yani Kâşgarlı, Bulgarlar için d>z değişiminden bahsediyorsa, bu bizzat Bulgarlarda görülmüş, duyulmuş bir ses olayıdır. Eğer duyulmamış olsaydı, diğer lehçelerde olduğu gibi Bulgarca da atlanabilir, dilleriyle ilgili bilgi verilmezdi. Bu noktada Pritsak'ın DLT'de anlatılan Bulgarcanın, Bulgar ve Suvar'da yaşayan fakat Ogur tipi dil

konuşmayan tüccarlara dayandığı yönündeki açıklaması daha yerinde bir tespit olarak düşünülebilir.

Türkçenin yazılı kaynaklarla tespit ettiğimiz ilk dönemlerinde bile n ağzı, y ağzı gibi bazı ağız özellikleri olduğu, Doğu Türkçesi dediğimiz standart dilin içerisinde de bir çok lehçesel ya da ağız özelliklerinin bulunduğu, Kıpçak lehçesinde olduğu gibi aynı boy grubu içerisinde bile Kıpçak I ve İdil-Kıpçak gibi ayrı lehçelerin bulunduğu bilgisi dikkate alınrsa: Bulgarcanın da kendi içerisinde ağızlarının ya da kullanım farklılıklarının olması tabiidir. Ya da bir kısım Bulgarların Ogur dilinden ayrı olarak, çevrelerindeki diğer Türk lehçeleriyle ortak bir lehçede konuştukları düşünülebilir. Bu durumda Divan'daki Bulgarca kaydı yer yer Kıpçak, Suvar etkisindeki ayrı bir lehçe grubuna dahildir ve gruptaki lehçelerde d>z değişimi görülmektedir. Asıl Ogur grubu içerisindeki Bulgarca Divan'da yer almamaktadır, ancak bazı ses ve sözcük özellikleri bu grupta bulunmaktadır.

2.1.3. Kâşgarlı'nın Bulgarca d/r, z/r, ş/l denklemlerini göstermemesi de, Divan'daki Bulgarca verilerin şüpheyle karşılanmasına neden olmaktadır. Ancak, Kıpçakçada ve bazı lehçelerde olduğu gibi, XI. yüzyıl Bulgarcasının aşağıdaki gibi iki lehçe grubunda olduğu düşünülebilir:

I. Ogur-Bulgar

II. Suvar-Kıpçak-Bulgar (lir Türkçesinden ayrı bir yapıda).

Kâşgarlı II. Gruptaki Bulgarlarla karşılaşmış ve notlarını bu gruptakilerden aktarmıştır. Asıl Bulgarca diyeceğimiz d/r, z/r, ş/l ses olaylarının görüldüğü, lir Türkçesine ait I. grup ise Divan'da yer almamakta; ancak Ogur-Bulgarcanın etkileri İdil boyu Türk boylarında, özellikle Kıpçaklar arasında, gözlenmektedir. Kâşgarlı, Bulgar adıyla II. gruptaki Bulgarlardan bahsetmektedir.

Bununla birlikte Kıpçak lehçesinde kayıtlı “çok (Ar. *katir*)” anlamındaki *ükil* (DLT: 49) sözcüğünde ş/l denkliği açıkça görülmekte ve Kâşgarlı'nın *ükil* kaydı Ortak Türkçeden çok Ogur grubunun özelliklerini göstermektedir. <*(h)ük-il “çok” bkz. *ükil* “numerous” (EDPT: 106a), *ükil* “monogo, mnojestvo” (DTS: 628). *üküş* “many” <*(h)ük- “yığmak, kümelemek” (OTWF: 267), *öküş*, *ögüş* (VEWT: 370b), *ügüş/ögüş* [uig. Dsch.] (RWb I: 1812), MK *ükil* /CT *üküş* “much, many”/ *üklü*- “to increase, grow in number” (TEKİN 2003a: 124, 129; TEKİN 2003c: 223). Sözcük DLT'deki biçimde tarihî ve modern alanda başka yerde tanıklanamamıştır. Eski Türkçe *üküş* (bkz. EDPT: 118a) ise Divan'da *üküş* [42] yazımıyla birçok yerde geçmektedir. Ancak Kâşgarlı, *üküş* ve *ükil*'i ayrı maddelerde ele almış ve Türkçe *üküş*, Kıpçakça *ükil* olur şeklinde bir yorum getirmemiştir. Muhtemelen bu sözcüklerdeki ş/l denkliği Kâşgarlı'nın dikkatini çekmemiştir ve bu nedenle ayrı maddelerde ele alınmıştır. ş/l denkliğinin açıkça görüldüğü bu örnek; ap açık tarihî Bulgarcanın ses özelliğini yansıtmaktadır. Fakat Kıpçak lehçesinde kaydedilmiştir. Bu veri İdil boyundaki Kıpçakçada görülen en bariz Bulgarca etki olarak değerlendirilebilir.

2.2. İdil Boyu Türk Topuluklarının Dillerindeki Sözvarlığı Etkileşimleri

DLT'de yer alan Kıpçak, Suvar, Bulgar söz varlığı kayıtlarından bazı özellikli sözcükler şu şekildedir.

2.2.1. Kıpçak lehçesi kaydıyla verilen *apa* “ayı” sözcüğüne bakıldığında ikinci grupta ele aldığımız İdil-Kıpçak lehçesi sözvarlığı özelliklerinin barındığını görmekteyiz. <bkz. (EDPT: 5b), *aba II* (DTS: 644a), Bkz. *aba* [Koyb., Sag., Hak.] (RWb I: 620). DLT'de “ayı” için Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde *ayığ*; Kıpçak lehçesinde *apa* ve diğer Türk lehçelerinde *adığ* olmak üzere üç biçim mevcuttur. Kâşgarlı'nın Kıpçaklarla ilgili iki farklı kayıt düşmesi (*ayığ/apa*) ise bu örnekte bahsedilen Kıpçakçanın İdil çevresindeki Kıpçak lehçesi olduğunu göstermektedir. *adığ* ve türevleri genellikle tarihî ve modern Türk dilinde tanıklanırken, *apa* ise Çuvaşça ve bazı Kuzeydoğu lehçelerinde kullanılmaktadır. Ancak Teleüt, Şor, Sagay gibi bazı lehçelerde *apa* “baba” anlamında da geçer. Eren, Sibiryâ Türklerinin eskiden beri “ayı”ya özel bir saygı duydukları ve bu saygı dolayısıyla bir takım söz yasaklarının Türkler arasında yerleştiği ve yerini bir takım “*euphémique*”lerin aldığı şeklinde izah etmektedir (TDES: 28a). Modern Türk lehçelerinden Altaycada *abagay* (ORS: 11a), Hakasçada *aba II* (HRS: 13a), Yakutçada *ähä* (YRS, 548a), Çuvaşçada *upa* (ÇAD: 176a) şeklinde sözcük aynı anlamda yaşamaktadır.

2.2.2. Kâşgarlı'nın Bulgarca kayıtları arasında yer alan “mum (Ar. *müm*)” karşılığındaki *awus* (DLT: 41-2) sözcüğü de yine tarihî ve modern alanda Bulgar (Çuvaş) ve İdil boyuna yakın olan kuzey Kıpçak lehçelerinde tanıklanarak İdil boyundaki Türkçeye işaret etmektedir. Kâşgarlı'nın Bulgar lehçesinde kaydettiği *awus*, tarihî sahada tek başına bulunmamakla birlikte, tarihî Kıpçak sözlüklerinden Kl'de *balanus*, DM'de *balavası*, CC ve TZ'de *balavuz* olarak “balmumu” anlamında tanıklanmaktadır. Modern sahada da bazı Kıpçak lehçelerinde “balmumu” anlamıyla Kazakçada *balavız* (KazTS: 76b), Kumukçada *balawuz* (KuRS: 61a), Başkırtçada *bâlâwîd* (BRS: 73b), ve DLT'deki Bulgarca kayıta olduğu gibi “mum” anlamında Çuvaşça'da *âvâs* ve *us* (VEWT: 32b) bulunmaktadır. Bulgarcaya ait olarak verilen bu örneğin tarihî ve modern sahadaki Kıpçak lehçelerinde de süre gelmesi XI. yüzyılda Bulgar-Suvar-Kıpçak lehçe ilişkilerine işaret ettiği gibi; Kâşgarlı'nın yaşadığı coğrafyaya uzak olan bu bölgedeki Türk lehçeleriyle ilgili özel örnekleri vermesi bakımından da önemlidir. Ayrıca Çuvaşçada ufak seslik değişimiyle sözcüğün aynen görülmesi; Kâşgarlı'nın bu sahaya özgü verdiği kayıtların güvenilirliğini artırmaktadır.

2.3. Kâşgarlı'nın Kıpçakça *solâk* (DLT: 207) “dalak (Ar. *tihâl*)” sözcüğü de Kıpçakçadan çok Bulgar sahasının sözvarlığında ele alınabilecek sözvarlığı ögesidir. <* solâk bkz. Clauson *solâ- köküne bağlamakta (EDPT: 826a); Erdal, *sol* “left” kökünden +gAk ve +Ak ekleriyle oluştuğunu belirtmektedir (OTWF: 75); *solak* (VEWT: 457b), *sulaq* (DTS: 647b), *dalak*, *solak* (TDES: 103a), <sol “links” (DOERFER 1984: 277), Tekin'e göre ise Türkçe t-s değişimi olarak *talaq* ~ *sulaq* ele alınmış ve *sulaq*'ın Kıpçakçadan çok Bulgarca gibi görüldüğü belirtilmiştir

(TEKİN 2003b: 210; TEKİN 2003d: 242). Kâşgarlı genel sözcükleri içerisinde *talāk* ve Kıpçak lehçesinde *solāk* sözcüklerini kaydetmiş ve *solāk*'taki s'nin t'den dönüştüğünü belirtmiştir. Ancak bu kabul görmüş bir etimoloji değildir. *talāk* ve yan biçimleri tarihî ve çağdaş lehçelerin hemen hemen tamamında tanıklanırken; *solāk* bugün sadece Çuvaşçada *sola/sula* olarak yaşamaktadır. Bu örnek de İdil boyundaki Bulgar-Suvar-Kıpçak lehçe grubundaki Kıpçak lehçesindeki Bulgarcanın etkisi olarak görülebilir.

Kâşgarlı'daki Bulgarca, Suvarca ve ikinci grup Kıpçakça diye ele aldığımız XI. yüzyıl Türk lehçeleriyle ilgili kayıtlar, diğer lehçelerle ilgili verilerle kıyaslandığında sınırlı olmakla birlikte; bu lehçeler arasındaki seslik ve sözcükleri etkileşimlerini ve yakın coğrafyalarda olan bu toplulukların ortak özelliklerini göstermektedir. Bugün de Çuvaşça ve İdil-Kıpçak lehçelerinde, benzer etkileşimi görmekteyiz (bkz. RONA-TAS 1986).

3. Sonuç:

Kâşgarlı'nın naklettiği Bulgar, Suvar ve bazı Kıpçak kayıtlarını tam olarak Bulgar, Suvar ya da Kıpçak lehçesi olarak değil; Bulgarca, Suvarca ve Kıpçakça arasında lehçeler arası etkileşimin gözlemlendiği, İdil sahasındaki ortak dil verileri olarak değerlendirebiliriz.

İdil boyunda Bulgar-Suvar-Kıpçak lehçelerini kapsayan bu grup, lir Türkçesinden ziyade Ortak Türkçenin ses ve söz varlığı özelliklerini taşımaktadır. Bununla birlikte yakın coğrafyada yaşayan Bulgarcanın etkileri yer yer bu grupta hissedilmektedir.

Dīvānū Lūgātī't-Türk'te dil özelliklerinden bahsedilen II. Grup: Bulgar-Suvar-Kıpçak Türkçesi için XI. yüzyılda İdil boyunda, bu bölgedeki farklı Türk topluluklarının birbirleriyle anlaşmada kullandıkları "ortak lehçe" (lingua franca) olduğu da düşünülebilir.

Bugün bu gruba ait lehçe malzemesinin izlerini Çuvaşça, bazı Sibirya lehçeleri, Kuzey Kıpçak (Volga Kıpçak) lehçelerinde görmekteyiz. DLT'de İdil sahası Türk lehçelerinde yer alan ses ve söz varlığı öğelerinin, çağdaş İdil-Ural ve Kuzey Türk lehçelerinde tanıklanması, Kâşgarlı'nın kayıtlarının güvenilirliğini artırmaktadır.

4. Kısaltmalar ve Kaynakça:

- ARAT, Reşit R. (1955), "Kıpçak", *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C: 6, İstanbul, s. 713-716.
- BARTHOLD, V.V. (2006), *Orta-Asya Türk Tarihi Hakında Dersler*, (Haz. K. Y. Koprman & İ. Aka), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- BAŞTAV, Şerif (1941), "Sabir Türkleri", *TTK Belleten*, C: V, s: 53-99.
- BENZING, Johannes (1958), "Omeljan Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-bulgaren. (Ural-altäische Bibliothek, I). Wiesbaden: Harrassowitz 1955. 102 S., 3 Tafeln, 80", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band: 108, Wiesbaden. s: 427-430.

- BİLGİN, Azmi & HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2002), "Kıpçak Türkçesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 25, Ankara, s. 421-424.
- BRS= AHMEROV, K. Z. (red.) & vd. (1958) *Başkirsko- Russkiy Slovar'*, Moskva.
- CC= GRØNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kobenhavn.
- CEYLAN, Emine (1992), "İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi", *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, s. 109-120.
- _____ (1996), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Çuvaşça- Türkçe/ Türkçe-Çuvaşça Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Simurg, Ankara.
- ÇAD= bkz. CEYLAN (1996).
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2003), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- DANKOFF, Robert (1972), "Kâşrarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turks", *Archivum Ottomanicum*, 4, s. 23-43.
- _____ & KELLY, James (1982), *Mahmud al-Kaşgari Compendium of The Turkic Dialects. Diwan Lugat at-Turk*, (Yay. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DM= TOPARLI, Recep (2003), *Ed- Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't- Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DOERFER, Gerhard (1963, 1965, 1967, 1975), *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, Wiesbaden.
- _____ (1984), "Dankoff, Robert/ Kelly, James: Maḥmūd al-Kāşgarī. Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk). Edited and translated with introduction and indices. P.1. [Cambridge/Mass.:] Harvard University Printing Office 1982. (Sources of Oriental languages and Literatures. Turkish sources. 7.)", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Band 4, s. 276-278.
- EDAL= STAROSTIN, Sergei & DYBO, Anna & MUDRAK, Oleg & vd. (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, C: I-III, Handbuch der Orientalistik, Brill.
- EDPT= CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*, Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- _____ (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill- Leiden. Boston.
- ESTYA I-III= SEVORTYAN, E.V. (1974, 1978, 1980), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Moskva.
- GOLDEN, Peter B. (1997), "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9/1995-1997, s: 99-122.
- _____ (2002), "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", (çev. A. Arel), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul. s. 345-381.
- _____ (2006), *Hazar Çalışmaları*, (çev. E. Çağrı Mızrak), Selenge Yay., İstanbul.
- HRS= BASKAKOV, N.A. & İNKİJEKOVA-GREKUL, A.İ. (1953), *Hakassko- Russkiy Slovar'*, Moskva.
- KazTS= KOÇ, Kenan & BAYNİYAZOV, Ayabek & BAŞKAPAN, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kİ= CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- KOÇSOY, Şevket (2002), "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, C: 1, Ankara, s. 73-188.

- KURAT, Akdes Nimet (1944), “Bulgar”, *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, Milli Eğitim Basımevi, C: 2 İstanbul, s: 781-796.
- KuRS= BAMMATOVA, Z.Z. (Red.), (1969), *Kumksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- ORS= BASKAKOV, N. A. & TOŞÇAKOVA, T. M. (1947), *Oyrotsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- OTWF= bkz. ERDAL (1991).
- PRITSAK, Omeljan (1959), “Kāšgarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band: 109, Wiesbaden. s: 92-116.
- RÓNA-TAS, A. (1976), “Some İdil Bulgarian Words in the İdil Kipchak Languages”, *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, s. 169-175.
- _____ (1986a), “Some Problems of the Ancient Turkic”, *Language and History, Contributions to Comparative Altaistics*, Studia Uralo-Altaica, Szeged, s. 6-26.
- _____ (1986b), “The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History”, *Language and History, Contributions to Comparative Altaistics*, Studia Uralo-Altaica, Szeged, s. 160-216.
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1979-1981-1988-1994), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-5, Wiesbaden.
- RWb= RADLOFF, Wilhelm (1960), *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Band: I-IV, Mouton&Co.
- SPULER, B. (1978), “İtil”, *The Encyclopaedia of Islam*, C: IV, s. 280-281.
- ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2000), “İdil Bulgar Hanlığı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 21, Ankara, s. 472-474.
- TDES= EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- TEKİN, Talât (1990), “Türk Dil ve Dialectlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C: 5, S: 13, Ocak 1989, Ankara.
- _____ (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara.
- _____ (2003a), “Once More Zetacism and Sigmatism”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz & N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 111-130.
- _____ (2003b), “Altaic Etymologies Based on ‘Sporadic Alternations’”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz & N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 205-213.
- _____ (2003c), “Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz & N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 215-234.
- _____ (2003d), “Turkic *tış*, Chuvash *šäl* and Mongolian *šidün*”, *Makaleler 1: Altayistik*, (Haz. E. Yılmaz & N. Demir), Grafiker Yay., Ankara, s. 241-245.
- TEMİR, Ahmet (1976), “İdil-Ural ve Yöresi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, s. 1251-1271.
- TMEN I-IV= bkz. DOERFER (1963, 1965, 1967, 1975).
- TZ= ATALAY, B. (1945), *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l- Luğati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- VEWT= RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- YRS= SLEPTSOVA, P. A. (red.) (1972), *Yakutsko- Russkiy Slovar'*, Moskva.
- YÜCEL, Mualla Uydu (2002), “Kıpçaklar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C: 25, Ankara, s. 420-421.